

Павел Милюков

ЖИВАТА ИСТИНА
(Студии за България)

София, 2013

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Павел Милюков, автор, 2013
© Пенка Кънева, съставителство, 2013
© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-619-152-162-3

ПАВЕЛ
МИЛЮКОВ

ЖИВАТА
ИСТИНА

(Студии за България)

Съставителство
Пенка Кънева

БИБЛИОТЕКА
СПАСЕНАТА
ИСТОРИЯ

№1 Павел Милюков. *Живата истина*

СЪДЪРЖАНИЕ

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС	7
БЪЛГАРСКАТА КОНСТИТУЦИЯ (Двадесет и пет години политически живот в България, 1878–1903)	69
ПРИЧИНИ ЗА ДВЕТЕ БАЛКАНСКИ ВОЙНИ (Глава от „Карнегиевата анкета“)	185
1. Етнография и национални стремежи	185
2. Борбата за автономия	196
3. Съюзът и договорите.....	204
4. Конфликтът между съюзниците	217
СПОМЕНИ	243
1. България и Македония (1897–1899)	243
2. Моите последни пътувания на Балканите.....	258
3. Думска делегация у съюзниците	281
ОТЗИВИ (израз на дълбока признателност на българския народ пред Павел Николаевич Милюков)	283
ПАВЕЛ НИКОЛАЕВИЧ МИЛЮКОВ (Кратка биографична справка)	289

*Vitam impendere vero*¹

---

¹ Да посветиш живота си на истината (лат.)

СРЪБСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС¹

Рядко се е случвало на някой народ за толкова кратко време да преживее толкова дълбоки разочарования в своите национални стремежи и в надеждите си за бъдещето, както на сръбския народ. Наблюдателите, забелязващи някаква нервност във външната и вътрешната политика на Сърбия, не бива да забравят това „смекчаващо обстоятелство“. Преди 40 години, когато започваше нова ера в политическия си живот с току-що възстановената династия Обренович², сръбската нация бе окрилена от най-розови надежди. Току-що бе възстановила своите свободни учреждения в страната и се готвеше да застане начело на освободителното движение извън нея. Сърбия се представяше тогава като единствена носителка на европейските национални и политически идеали сред славяните на Балканския полуостров; тя се готвеше да играе ролята на втори Пиемонт³. Зад себе си вече имаше спомените от продължителна и упорита борба за независимост, когато всичко около нея тънеше в дълбок сън. Предстоеше ѝ благодарната задача да прекъсне този вековен сън и да обедини около себе си цялото южно славянство в борбата за независимост. Тогава не съществуваше никой, който изобщо да може да оспорва тази мисия на Сърбия.

---

¹ Тази студия излиза в сборника към сп. „Русское богатство“, Санкт Петербург, 1899, с. 238–291. Почти едновременно е взета в ръкопис и отпечатана в превод в сп. „Български преглед“. Г. V, кн. IX–X, София, 1899. – Б.съст.

² Обреновичи – сръбска княжеска (1815–1842) и кралска (1882–1903) династия: Милош Обренович (1780–1860); Михаил Обренович (1823–1868); Милан Обренович (1854–1901); Александър Обренович (1889–1903). – Б.р.

³ Има се предвид ролята на Пиемонт за обединяване на италианското националноосвободително движение против Австрия. – Б.съст.

Тя ѝ падаше от небето. Казвам: никой, защото великата идея на гърците се пропагандираше до един район, до който сръбските обединителни стремежи¹ не се простираха. Не се минаха много години от възстановяването на Обреновичите и положението на нещата коренно се промени. От двете страни на Сърбия се появиха непредвидени и твърде опасни конкуренти. На северозапад хърватите предявиха претенции за първенство в името на културното си превъзходство, на югоизток изникна новото българско княжество, което надмина Сърбия с материалните си източници. Сякаш не стигаше, че тези два съперника се изплъзнаха изпод сръбско влияние, ала ето че привлякоха най-близките до Сърбия турски земи под своето влияние, а нали сърбите бяха свикнали да ги смятат за свое естествено достойние. Босна и Херцеговина под австрийско покровителство бяха отворени за хърватското влияние; Македония съвсем явно започна да клони към българското княжество. Това разграничаване от Сърбия бе затвърдено и от принципни различия. На изток националността се базира на вярата: Македония намери своя национален принцип, олицетворен в българската „екзархия“; католицизмът прави усилия да покори Босна. На тези два агресивни вероизповедни типа Сърбия можеше да противопостави само охранителното начало на „православието“, отслабено от неволния съюз с лукавата гръцка йерархия, която преследва свои собствени национални цели.

И така, увлекателната перспектива за обединението на южните славяни под сръбско знаме, която в началото на шейсетте години изглежда толкова близка и постижима, постепенно се отдръпва в мъгливата далнина и се очаква в крайна сметка напълно да се стопи пред лицето на действителността към края на века. Вместо да проповядва свободното самоопределение на балканските народи, се стига дотам Сърбия да мисли само за собственото си запазване; за хегемония сега вече дори дума не става, а само дали е възможно по-нататъшното съществуване на Сърбия като отделна държава. В зависимост от тези промени въпросът

---

¹ В това отношение е показателна брошурата *Slaves et grecs devant la Turquie* par Dimitri Stephanowitsch, Paris, 1861. Като проектира една своеобразна панславистка федерация, той иска непосредствено за Сърбия само Босна и Нови Пазар, вж. с. 8, 25.

за Македония се е решавал в ръководните кръгове на сръбската политика по различен начин. Широката обединителна политика от шейсетте години, с която се целеше „да се покрие целият полуостров със сръбското знаме“, можеше да игнорира въпроса за националността в Македония. Българска или сръбска, Македония заедно с България би станала част от велика югославска държава. Другояче започна да се гледа на положението с политиката на „еманципацията“, продиктувана от Австрия след завземането на Босна и Херцеговина. Щом изгуби още тогава надежда да се разширява на запад, Сърбия от 1876 до 1885 г. обърна цялото си внимание на юг и прегърна теорията на тези свои учени и политици, които сливаха Македония в едно общо понятие със Стара Сърбия. Накрая, след злополучната война на крал Милан срещу България, политиката на обединението и политиката на компенсацията се заместиха от трета политика – тази на самозапазването, която спрямо Македония е като политика на дележ.

Ако през първия период Македония трябваше да се присъедини, защото е южнославянска, а през втория период – защото е сръбска земя, – сега, през третия период, трябвало да се отреже от Македония един къс – просто защото това било необходимо за по-нататъшното съществуване на Сърбия, която иска да има излаз на море.

Разбира се, скицираната тук обща схема не изчерпва подробностите; при все това тя ще помогне на читателя да се ориентира веднага в предлагания по-долу очерк за сръбско-българските отношения по македонския въпрос. Започвам този очерк с възцаряването на Михаил Обренович: за изясняване родословието на тези отношения е излишно да се задълбочавам повече.

Както е известно, княз Михаил се смята за представител на сръбската национална идея през първата ѝ фаза, тоест през фазата на „Балканския Пиемонт“. Тази формулировка на идеята има пряка връзка със съвременните събития в Европа и на Балканския полуостров. Десетилетието, изминало от времето на Парижкия мир, се ознаменува с многобройни факти на борба за национално обединение. Грандиозните успехи на Италия и Германия по този път разпалиха въображението на гърци и румънци. Дипломатическите усложнения на големите западни държави развързаха ръцете на малките източни страни. Международният акт (Парижкия договор) осигуряваше на християните колективното

покровителство на Европа; докато Франция възнамеряваше да осъществи това покровителство чрез доброволни турски реформи, Русия направо подкрепяше надеждите за пълно или частично освобождаване на християнските народности. Националният егоизъм се развиваше бързо в тези народности, заедно с националното самосъзнание. И тъй като не желаеха да служат за оръжие никому, те се мъчеха да използват всички влияния и сблъсъци на европейската дипломация в Цариград като свое оръжие, за да постигнат своите национални цели. Разбира се, нямаха причина да опростяват задачите на дипломацията и да отстраняват затрудненията ѝ. Напротив, те усложняваха тези затруднения и се държаха несговорчиво тъкмо в момента, когато дипломацията изобщо преживяваше трудни времена. Но този път успяха да изтръгнат частични отстъпки, които, взети заедно, бяха доста внушителен сбор. За да се сплашва обаче дипломацията, се изискваха дълго време силни средства; тези средства се появиха във вид на различни народни въстания, въоръжени сблъсъци и т.н. И така се играеше двойна игра, в която дипломацията се тласкаше напред в името на народа, а народът се държеше за юздата в името на дипломацията. За да се води такава твърде рискована игра, бяха необходими едновременно и сила, и сръчност. Само сръчност без сила би довела единствено до преврат. Така стана жертва княз Куза; напротив, преобладаването на силата спрямо сръчността има за резултат турския атентат, жертва на който стана княз Михаил. Впрочем личната енергия на Михаил се смекчаваше от гъвкавостта на министрите му, върху които падаше цялата непопулярност, дошла като последица от колебанието в политиката му; личността на самия княз остана в паметта на народа с ореола на великосръбската идея.

Осъществяването на „великото начинание“ действително е било ръководна мисъл на сръбската политика от възцаряването на Михаил (1860) до преждевременната му край (1868).

Още през 1859 г. в Лондон Михаил в разговор с Кошут развива цялостната последователна програма на великосръбската политика.¹ За да се освободи от австрийския протекторат и да не падне същевременно под руски, Сърбия трябвало да се осланя на

---

¹ Вж. този разговор в брошурата на М. С. Пирочанац „Кнез Михајло и заједничка радња балканских народа“, Београд, 1895.

дунавска конфедерация – с Румъния и с Унгария – и в момента на разпадането на Турция да сплоти около себе си като естествен център всички южни славяни в „компактна маса“. Така може да се резюмира основната идея на този разговор. Щом се възкачва на престола по наследствено право, Михаил веднага започва да усилва въоръжените сили на страната и прокарава през Скупщината закон, с който към 6-хилядната постоянна войска присъединява още 50 000 души народно опълчение.¹ Въпреки протестите на Австрия и на Турция, обучаването и въоръжаването на „народната войска“ се осъществяват с бързи темпове през периода 1861–1862 г. Като представители на южното, славянство в сръбското опълчение се явяват доброволци от съседните славянски земи, сред тях и българи, които съставляват специална „българска легия“ начело с патриарха на българската революция Георги Сава Раковски.

По онова време, през 1860–1861 г., Раковски заедно със своите доброволци е едва ли не единственият представител на идеята за политическото освобождаване на България. Малобройната българска интелигенция тогава е заета изключително с въпроса за църковната независимост. И дори Раковски пълни с полемики по църковния въпрос целия си белградски в-к „Дунавски лебед“, като предоставя второстепенно място за прегледа на европейските политически събития под характерната рубрика „Граждански преглед“. Само в личните си писма понякога се оплаква от безразличието на съотечествениците си към въпроса за политическа свобода. Ала и у самия него тази идея, както личи, се развива и зрее постепенно, докато той напълно влиза в предоставената му от сръбската политика роля. Не може да се каже обаче, че си е правил каквито и да било илюзии за целите на тази политика. Напротив, дори да греша в нещо, това е в преждевременен скептицизъм. „В дипломатическия днешен свят – отбелязва той – няма нито човеколюбие, нито любов към ближния, нито вяра: всичко е изключителна корист и лична полза. Сега владее правото на силния... Дори когато се грижат за българите, в основата на това трябва да се търси някой „интерес“. Българите са заобиколени с неприятели от всички страни, никой не желае тяхното развитие, но всички искат да използват слабостта им. В тях влизат всички

---

¹ Gopcevic, Serbien und die Serben, Lpz., 1891, с. 364–365.

славянски народи... По-добре да съзнават ясно кой им е враг, отколкото да имат тайни врагове под булото на лични приятели.¹ При цялата тази недоверчивост никъде, нито в писмата, нито във вестникарските статии на Раковски, не може да се намери дори най-малкото загатване за каквито и да било незаконни претенции. В частност относно Македония дори самата мисъл за възможни сръбски претенции не минава през ума на Раковски. Почти на всяка страница от „Дунавски лебед“ се споменава Македония като българска земя, но това споменаване изобщо няма политически характер и очевидно „македонският въпрос“ още не съществува; българският характер на тази земя се признава като факт, който никой не оспорва и който изобщо не се нуждае от никакви доказателства.² Проницателността на Раковски никак не го е излъгала за сръбското гостоприемство. Първото разочарование идва, но не по македонския въпрос. Сръбското въоръжаване изостря отношенията между Сърбия и Портата, която бързо съзира „личен враг“ в лицето на княз Михаил. Взаимното раздражение най-сетне довежда през 1862 г. до сблъсък на сърбите с турския гарнизон в Белград; при това българите играят сериозна роля като първи стрелци. Турският гарнизон отговаря на сръбско-българските провокации с артилерийски обстрел на Белград, а този обстрел създава благоприятна почва за сръбската дипломация пред света, за да иска нови отстъпки от Портата.³ Въоръжените сили изиграват ролята си и присъствието на българските доброволци става вече неудобно, още повече, че те продължават да настояват за оръжие, за да нахлуят в българските предели. След няколко уклончиви мерки сръбското правителство накрая разпуска българската „легия“, което се посреща с голямо възмущение от легионерите. Самият Раковски, току-що отпечатал пламенна прокламация, с която призовава българите към всеобщо въстание, по ис-

---

¹ Вж. писмото от 29 октомври 1860 г. от Белград, в което се казва, че „В Европа и навсякъде се готвят големи работи за напролет, а българите – клетите българи, се заловили с религиозни работи...“. Ч. Попов, „Черти от живота на Георги Сава Раковски“, Русе, 1891, с. 72. По-нататъшното развитие на политическата му идея може да се проследи по същите писма.

² Вж. пак там, с. 99–101.

³ Лов. Ристић, Спољашни одношији Србије Ноејега времена, 1860.

кане на сръбското правителство е принуден да напусне Белград и да се премести в Букурещ.

Изминават 4 години от обстрела на Белград, когато нови бъркотии в Европа дават нов тласък на националното движение на Балканския полуостров. Вниманието на Австрия се откъсва от борбите ѝ с Прусия и с Италия; резултатът от това бе загубата на Венеция и изключването на Австрия от Германския съюз. На Австрия не можа да помогне дори Наполеон III, чието десетгодишно влияние върху европейската политика бе из основи разклатено от Кьонигсбергската победа на прусите.¹ Известно време европейският концерт остана без диригент и от този момент се възползваха малките балкански държави и народности. Първи дадоха пример дунавските княжества. Като се опираха все още на Франция и изпревариха европейските затруднения, те свалиха княза, който обединяваше Молдова и Влашко пожизнено, избраха си наследствен княз на целокупна Румъния, преживяха благополучно опасността от турска окупация и десет дни след Кьонигсберг провъзгласиха новата конституция на обединената държава. Понесполучливи се оказаха усилията на Гърция, която през 1862 г. също си прогони краля и заедно с новия получи Йонийските острови от Англия. Тази придобивка възбуди панелинските стремежи; критското въстание, готово да избухне, пламна през пролетта на 1866 г. като изразител на тези стремежи. Макар Русия енергично да подкрепяше присъединяването на Крит към държавата на царския си зет, въстанието срещна пасивната съпротива на държавите, превърнала се по-късно в активна още щом отмина периодът на европейските усложнения. Това принуди критяните да се задоволят с автономния устав от 1868 г. Сръбският княз също побърза да се възползва от момента за изпълнение на обединителните си задачи; но докато търси съюзници и води преговори, пропусна момента и изкопчи само частични отстъпки от Портата. Съюзът с Черна гора, в който се предвиждаше възможността тя да се обедини със Сърбия, бе сключен още през есента на 1866 г., но преговорите с Гърция се проточиха до края на 1867 г., а военната конвенция се подписа чак през есента на 1868 г.; тогава Гърция още се надяваше да постигне присъединяването на Крит с война,

---

¹ Калининград – разположен край Балтийско море, до 1945 г. е в пределите на Германия с името Кьонигсберг. – Б.р.

но, както е известно, европейската дипломация през последните дни на същата година наложи своето вето върху въоръжената борба на Гърция против Турция.

За нас е интересно да отбележим, че подготвителните действия на княз Михаил Обренович не се ограничиха само със съюза с Черна гора и с Гърция. Като следва своя план – да обедини цялото южно славянство под сръбското знаме – той влиза в преговори с австрийските и с турските славяни. Според споразумението с виден хърватски патриот Хърватско трябвало да се възползва от вътрешната криза, докарала Австро-Унгария до дуализма (1867), и да се отцепи от Унгария, да се обедини с Далмация – и в този състав да влезе в южнославянската федерация. В същото време Сърбия възнамерява да присъедини към себе си Босна, Черна Гора и Херцеговина.¹ Освен това и току-що пробудилият се от вековен сън български народ трябва да вземе участие – както в подготвяното общо движение, така и в славянската федерация като негов естествен резултат. Националното движение в България в началото на шейсетте години явно тръгва от тази идея. Борбата за църковна независимост се съсредоточава в Цариград и ръководителите на тази борба, като се приспособяват към условията, водят последователна и твърде умна политика, политика на приятелство с Турция и на вражда към всичко, на което Европа гледа като на „панславизъм“. Освен това, борбата за политическа независимост също се отделя в самостоятелно движение с център в Букурещ, откъдето прекосяват Дунава апостолите на българската свобода, като навсякъде образуват тайни революционни кръжоци сред младежите. Еволюцията на Раковски – като революционер – се извършва още в Белград; в Букурещ се стича целият кръг от другари-съмишленици, които организират революционен комитет. Видяхме, че събитията след обстрела на Белград предизвикват само чувства на разочарование у белградските доброволци, които се готвят да развоят знамето на своето отечество. Сега,

---

¹ Charles Loiseau. „Le Balkan slave et la crise austriechienne“, Paris, 1898, с. 57. Авторът на тази интересна книга, зет на хърватския учен и политически деец Войнович, който бе прокуден административно извън границите на Австро-Унгария, вероятно е добре осведомен. Епир и Тесалия трябвало според договора от 1867 г. да минат към Гърция; договорот не засягал Македония и Стара Сърбия.

при широките планове на княз Михаил това чувство отново отстъпва пред увлечението и надеждите. Поканата на сръбския княз намира жив отклик у Букурещкия революционен комитет. На 14 януари 1867 г. комитетът изготвя „Програма за политическите отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или на тяхното сърдечно отношение“ . Ще посоча in extenso този интересен документ, който бе обнародван наскоро от сръбския историк и държавник Пирочанац:

1. *Сръбският и българският народ, които по същество са славяни от една кръв и с една вяра, които произлизат от един клон и които имат допир по местоживеенето си, са предназначени от самото Провидение в бъдеще да живеят под една и съща власт, под едно и също знаме.*
2. *Поради това, че те образуват едно тяло, вълнувано от едни чувства, те имат едни стремежи и могат да осъществят тези стремежи само при съвместен живот на народите – двата тези братски народа ще носят в бъдеще по право името сърбо-българи или българо-сърби и общото им отечество ще се нарича Българо-Сърбия или Сърбо-България.*
3. *Негова светлост княз Михаил Обренович, който толкова пъти е доказвал своята любов към отечеството, издънка на славен корени син на юнака-освободител на Сърбия, се провъзгласява за височайши водач на сърбо-българите и за командващ на техните войски.*
4. *Националното знаме ще се състави от българското и сръбското знаме.*
5. *Границите на сърбо-българите се гарантират срещу всеки опит за нападение отвън.*
6. *Законодателството ще бъде единно, но обнародването на законите и тяхното прилагане ще се извършват на двата диалекта.*
7. *Националната монета ще носи от едната страна лика на господаря на страната, а от другата – сърбо-българския герб с надпис: Кралевство сърбо-българско. Господарят на сърбо-българите ще установи знаци за отличие, които съответстват на историята им.*
8. *Метричната система ще стане национална система, също-то важи и за монетите.*
9. *Вероизповеданието на сърбо-българите е православно.*
10. *Патриархът на сърбо-българите ще бъде независим по право, получено от старо време; следователно и епархията ще*

бъде независима национална, но синодът винаги ще бъде смесен. Владичите и представителите на административната и съдебната власт трябва да отговарят на мнозинството на населението, като се взема предвид диалектът. Синодът предлага на държавната власт кандидати за владичи, на нея принадлежи последното решение, като при всички случаи тя е длъжна да се съобразява с господстващия диалект в епархията.

11. *Господарят на страната си назначава министерство, като гледа в него да има сърби и българи.*
12. *Скупщината ще реши въпроса за столицата на нашето отечество.*

Когато получава тази „програма“ чрез сръбския представител, тогавашният министър-председател Илия Гарашанин¹ му отговаря със следното писмо: „Много се зарадвах, като видях, че българите започват да вникват в нашата цел и в целта на всички християни на изток. Макар и това щастливо обстоятелство да се явява малко късно, сериозната работа не по-малко ще възнагради загубата на време. Програмата на комитета може да се приеме без възражение от нас, понеже, ако не пожелаем да приемем тези условия, ще покажем, че отстъпваме от това, което сме обещали на българите. Щом намеренията ни са били искрени, когато ги поканихме в нашия съюз, сега не можем да откажем това, което те ни предлагат. Сега обаче не можем отведнъж да влезем в споразумение в този смисъл, и то не по наша вина, защото ние няма какво да се колебаем при такива условия; причината се състои в самите водачи, които са подписали програмата. Работата е тъкмо там, че ние не бихме желали да правим съглашение за един проект, който, ако не бъде приет от самия български народ, може да ни донесе повече затруднения, отколкото полза, тъй като в случай на несполука ще започнат да ни приписват егоистични подбуди. Ето защо мисля, че трябва комитетът да започне работата си така, че да изложи идеите си на своите патриоти и съотечественици – и само когато стане ясно, че тези мисли са усвоени от най-разумната и влиятелната част от дейците за полза на българското бъдеще, тогава нека се изготви

---

¹ Илия Гарашанин (1812–1874) е сръбски държавник. Инициатор за създаването на Балканския съюз (1866–1868). – Б.р.

и утвърди самото съглашение, което да е задължително и за сърбина, и за българина. Но, докато не се уверим в това, не трябва да губим никакво време; напротив, с всички средства българският народ трябва да се готви за общо въстание, чието начало по всяка вероятност не е толкова далеч, че да се брои с години. Така трябва да се гледа на тази работа. Както и да се определи основата за нашето съглашение с българите, в интерес на двете страни би било да действат заедно. В никакъв случай не мога да си представя, че помежду ни ще се окажат такива различия, които да изключат дори общото ни действие за освобождението. И така, Сърбия предлага на комитета да участва в общия риск, без в замяна да даде никакви свои реални задължения. Ясно е, че комитетът няма как да застане на Гарашаниновата гледна точка. Преди да рискува с въстание, той иска да има формално споразумение със Сърбия. За тази цел предприема една стъпка, която трябва да убеди Гарашанин, че към предложения проект се присъединяват не само шестимата членове на Букурещкия комитет, но и другите „дейци за полза на българското бъдеще“. През април на същата 1867 г. в Букурещ се свиква събор на „делегати от разни краища на България“, които разглеждат „програмата“ и излагат своите решения в следния „протокол“, съобщен на сръбското правителство:

Предвид на това, че съвременното положение на нещата подбужда всичките угнетени народи в Турция да вземат мерки за своето освобождение, то и ние, българите, живущи в България, Тракия и Македония, се събрахме, за да обмислим и да намерим средства за освобождение на нашето скъпо отечество, за да могат и нас да броят сред свободните народи и за да докажем, че съществуваме. За постигане на тази цел нам е необходимо да изберем един съседен народ, с който бихме могли да постигнем освобождение и обща полза; за такъв народ ние не можем да броим никой друг освен сръбския, който поради племенното родство, по вяра и по географско положение е бил близък нам в течение на векове; и нашите интереси са еднакви, понеже чрез братството народът може да добие независимост. Предвид на такава братска близост ние, съгласно със сегашните обстоятелства, смятаме за нужно да турим в основата следните 12 пункта:

1. Между сърбите и българите трябва да се установи братско съединение под името Югославско царство.
2. Югославското царство се състои от Сърбия и България (към България спадат Тракия и Македония).
3. Глава на новообразуваното царство ще бъде сегашният сръбски княз Михаил Обренович с право на наследяване.
4. Националното знаме на новото царство ще бъде едно, съставено от знаковете на двата народа; същото се отнася и до бъдещата монета.
5. Всяка страна запазва своя език като официален, поради което и чиновниците трябва да бъдат от този народ, дето служат, и да говорят на наречието на тази страна.
6. Ние приемаме сега съществуващите сръбски закони, които трябва да се преведат и на български. Всички разпореждания, които се публикуват в Югославското царство, без изключение трябва да се публикуват едновременно и на двата езика, сръбски и български.
7. Господстващата религия е православната. А изповядването на друга вяра е свободно.
8. Религиозните работи ще бъдат под управлението на независим синод, съставен от двата народа. Този синод, който представя митрополит(а), примат(а) и епископ(ите) по епархии съответно с езика на народонаселението, ще се потвърждава от господаря (sic).
9. Представителите на държавната власт, които съставят министерствата, трябва да се избират от средите на двата народа.
10. Народното представителство в царството се съставя съразмерно с народонаселението, съгласно със съществуващата сега в Сърбия форма по този предмет.
11. Къде ще бъде столицата на Югославянското царство, това нека реши народното представителство.

За да се изпълни това общо решение, ние се съгласихме да изберем една управа от седем души, живущи сега в Букурещ, която да може според обстоятелствата да се грижи за постигане на нашата патриотическа цел

За членове на тази управа избрахме г. г.: ....., които по въпроса за съглашението относително бъдещото югославянско царство се задължават да имат предвид следните две условия:

- I. Спогодбата трябва да влезе в сила, когато бъде подписана от сръбското правителство и от българската управа.
- II. Сръбското правителство трябва с поменатата спогодба да се задължи да дава всякаква нравствена и материална помощ за постигане на общата цел, според както благоразсъди управата съобразно със своите нужди и обстоятелствата, без да се възлага каквато и да било материална отговорност на когото и да било от подписаните. Господ Бог нека бъде защитник и помощник в това наше свето решение. 5 април 1867 г.

(Следват подписите)

Едва ли този протокол на букурещкия събор от делегати е можел да склони сръбското правителство да влезе във формално споразумение с българската „управа“ – дори всички останали обстоятелства да бяха се стекли по-благоприятно за Сърбия, отколкото бе в действителност. Сърбите нямаше как да не знаят, че тези делегати ведно с комитета, който ги беше свикал, представяха само една от партиите, на които се делеяха българите по въпроса за освобождението. Да не говорим за водачите на цариградската партия, която решително се противопоставяше на всякакви опити за революционна борба и смяташе, че трябва да се угажда на Турция, като в най-добрия случай мечтаеше само за дуализъм между България и Турция по подобие на възникналия тъкмо тогава австро-унгарски дуализъм – малко преди това явно бе засвидетелствала своя страх от революцията чрез протест, подаден до турското правителство против въстаналите гърци в Крит.¹

Но и сред същинската революционна партия мненията за начина за освобождаване на България се различаваха рязко през 1867 г. В Букурещ всъщност имаше не един, а два комитета, съставени отчасти от едни и същи членове, но действащи съвсем различно. Докато единият комитет, по-умерен и по-влиятелен, настояваше за спогодба със Сърбия, другият намираще подкре-

---

¹ За настроението на тогавашните български „русомразци“ в Цариград (Стоян Чомаков, Петко Славейков, Тодор Икономов) вж. любопитните бележки на Карапетров в сборника от статии, с. 204–212. Текстът на протеста против критското въстание също е там, с. 266–268. За двата комитета в Букурещ вж. Г. Димитров. Княжество България. Том II, Пловдив, 1898, с. 251–252.

па в Румъния. Първият бе готов заедно със Сърбия да разчита на руското влияние, а вторият също като цариградските чорбаджии най-много се страхуваше от руското влияние и заедно с Румъния искаше да получи съдействието на Наполеон. Когато първият комитет водеше описаните по-горе преговори със Сърбия за бъдещето на Югославското царство, вторият (през март) изпрати до султана твърде интересен меморандум, в който предлагаше на Турция да се избави от постоянната намеса на Русия, а за България – да избегне обединителните стремежи на Сърбия; султанът трябваше да се коронова за български „цар“, да даде на България в пълния ѝ етнографски състав независима църква и представителни учреждения и да я управлява чрез наместник. За нас този меморандум е интересен най-вече защото в него върху фона на общото недоверие към обединените славяни, известно ни вече от писмата на Раковски, за пръв път се рисува главният спорен пункт между България и Сърбия, а именно македонският въпрос. Ще цитираме засягащата този въпрос част от меморандума:

Мислите и намеренията на другите народи в империята (освен българите) не са вече нещо тайно за никого. Ние се страхуваме, че щем бъдем обвинени за клеветници, като кажем онова, което и те сами не крият. Едните (гърците) работят за възстановяването на византийската империя, а другите (сърбите) – за разширяване на земята си. Ние не осъждаме наклонностите нито на едните, нито на другите, докогато те бъдат ограничени в пределите на правото, но щом преминат тия предели и настъпят чуждото право, длъжни щем бъдем да им се опрем. И едните, и другите могат да се ласкаят с надеждата, че щат да добият в плановете си съдействието на българския народ, като му обещават ползите, които произтичат от свободата. И наистина, обещанието за свобода, отгдето и да иде, възбужда народното чувство на българина и го прави по-благодарен да се ползува от своята самостоятелност под покровителството на султаните, които биха носили титлата на неговите царе – Наше Величество! Никой българин, който познава интересите на страната си и на народността, не гледа с добро око на наклонностите, които едни имат – да възстановят Византийската империя, а другите – да разширят земята си във вреда на другите [народности]! Защото, ако изгубването на една област на югоизток на империята или на една друга на северо-запад наранява достолепието на светлия престол на В. Имп.

Величество, то също нарушава целостта на българския народ и земя. Но при все това ние бихме говорили против съвестта си, ако да ви убедяме с ласкателство, че едно движение на гърците при границите на Албания или Македония, т.е. там, където допира българският елемент, или че едно движение на сърбите около горните граници на България няма да се поддържа от тамошните българи... Нашият народ при всичката вреда, която му нанасят кроежите на споменатите съседни народи, естествено ще вземе страната на едните или на другите не защото едните са му едновременни или защото другите му са едноплеменни, а защото не му се дава свободата и защото няма какъв друг предмет да брани, нито дори бащиното си огнище. Заради това простодушният българин ще приема всякой чужденец, завоевател на земята му, като свой освободител, както досега го е смятал. И така, как да се забрани на българина да не взема участие с чужденеца? Как да му се вдъхне желание да брани империята като своя собствена земя! Отговорът е твърде лесен: като му се даде самостоятелността, която той иска, и като се потвърдят правата, които щат да го прилепят към империята като към също негово отечество... Ваше Величество! Шест милиона българи, деятелни, здрави юнаци, които населяват империята, като се простират от светлия престол на Ваше Имп. Величество до края на Тесалия и до пределите на Сърбия и Албания, здраво съединени с османския народ чрез общи интереси, не са за пренебрегване. Когато нашата самостоятелност се припознае и се потвърди под славния скиптър на султаните, които ще бъдат и царе на българите, защо да не бъдем и ние за османската империя една помощ и едно подкрепление, както е Маджарско за Австрия и Алжир за Франция!... Дипломацията ще се смае, като види един исполин на мястото, където бе привикнала да гледа едно слабо тяло. По този начин завинаги ще се отстрани всякакъв предлог за вмешателство и за заплашване от която и да е чужда сила. Никоя чужда сила няма вече да наднича към Цариград под предлог, че иде да избави християните, защото тия християни щат да бъдат вече свободни и ще се види много чудно някому си да срещне необоримо препятствие там, гдето се е надявал да срещне една силна помощ. С една дума, целостта на Османската империя ще бъде по-добре оздравена чрез тази мъдра и праведна мярка, нежели чрез всичките дипломатически трактати, и така източният въпрос ще се реши сам по себе си.

Както виждаме, „меморандумът“ на втория букурещки комитет, като полага усилия да помири туркофилската политика на цариградската партия с революционната политика на емигрантите, е готов да действа рамо до рамо с турците, но при условие да се провъзгласи незабавно дуализмът, като в същото време заплашва в противен случай да се обедини с враговете на Турция. Разбира се, тази програма има много повече революционен, отколкото туркофилски дух, и цариградските водачи не закъсняха тържествено и печатно да се отрекат от документа като от продукт на руската (!) политика. От друга страна, русо- и сърбофилската партия се обяви против идеята на „меморандума“ още по-рано, преди той да бъде обнародван. С 25 февруари 1867 г. е датирана една интересна брошура, която излага гледището на тази партия. Преди всичко тук безпощадно се осъжда дейността на цариградските ръководители по църковния въпрос и протестите им против революционерите. Брошурата доказва, че чрез отстъпчивост никога нищо не е могло да се спечели от турците. Сетне авторът минава към опровергаване на подозренията против Гърция, Сърбия и Русия. Ала неговите опровержения са изготвени много своеобразно: той взема най-лошия случай, допуска, че подозренията са напълно основателни и доказва, че нищо лошо няма да последва за българите, дори тези подозрения да се оправдаели. Гърците били опасни, когато ги подкрепяли турците. Отделно сами те не представлявали заплаха за българите: ако нещо застрашавало от тяхна страна, то било, че ако отхвърлили турския ярем сами, без помощта на българите и сърбите, окончателно щели да погърчат Македония. Същата заплаха идела и от Сърбия, ако самостоятелно разширела своите предели за сметка на съседни области. Българите сами, без сръбска помощ, не щели да успеят да се освободят. А ако приемели тази помощ, какво можели да рискуват? Да се приемела дори за минута възможността, че българите ще попаднат под властта на сърбите и ще се посърбят. Какво губели от това? Не ги ли отличавала от сърбите само малка разлика в наречие-то? Сърбинът по-лесно можел да разговаря с дунавския българин, отколкото южният германец със северния или неаполитанецът с миланеца. Имало доста български селища, в които езикът много повече приличал на сръбския, отколкото на книжовния български език... Не можело да се определят границите, където по език свършвал сръбският народ и започвал българският... Германците

и италианците имали общ книжовен език, макар да говорели на различни наречия. Защо и ние, южните славяни, да не създадем нещо подобно? При такова сближаване според автора било въпрос кой елемент ще надвие – сръбският или българският. Според него, ако сме вникнали по-дълбоко, щели сме да се убедим, че не българите трябвало да се страхуват от посърбяване, а сърбите – от побългаряване, ако се обединели двете племена под една власт. Сърбите на брой били по-малко от българите и макар да били по-войнствени от българите, не стоели по-високо от тях по умствените си качества, не били толкова предприемчиви, пестеливи и трудолюбиви, както българите. Във всеки случай въпросът за взаимоотношенията щял да се реши по-късно: сега обаче било ред за по-важния въпрос по освобождението, а за да се решал този въпрос, българите имали нужда от сърбите, защото сами не могли да направят нищо значително... Веднъж сдобиели ли се с желаната свобода, могли да направят каквото сметнат за по-изгодно, тоест да съставят едно българско-сръбско кралевство, в чиято конституция да бъдат определени правата на двата народа, или да разкъсали тази връзка и да си останели сами.¹

При целия разнобой в изходните точки на тези разногласия и „меморандумът“, и брошурата очевидно се съгласяват напълно в практичния извод, а именно, че от думи трябва да се премине към дела и без да се чака формалното споразумение със Сърбия и с Турция, да се готви въстание. Напразно по-умерените членове на първия комитет съветват да се чака сръбският отговор.² „Войводите“ на отделните чети вече събират доброволци; през лятото на 1867 г. се готвят да си опитат късмета и са подкрепяни в тази си готовност както от румънската, така и от сръбската власт. По-нататъшните сръбско-български отношения зависят сега всъщност не толкова от теоретическите разсъждения, колкото от практическите опити.

---

¹ Братско обяснение на българинъ към братјята му българе. Букурещъ, 1867. По сведения на Карапетров брошурата е написана от Т. Бурмов; от друга страна, в „Черти из живота на Г. С. Раковски“ се споменава, че през 1867 г. Раковски е печатал „Братско обяснение“ в Букурещ. Както е известно, той идва в Букурещ след обнародването на мемрандума.

² Трябва да се сравни съветът, даден в този смисъл от Христо Георгиев (брат на починалия милионер Евлогий Георгиев) на един от войводите, на Панайот Хитов, чрез документите, отпечатани от Пирочанац. Вж. Димитров, Княжество България. Т. II, с. 253.

През първите месеци на 1867 г. всички очакват сериозни събития на Балканския полуостров и се готвят за тях. Дипломатията подновява своите вечни напомнания на Турция за реформи; Австрия, подтиквана от Франция, не е съгласна да раздели „сферите на влияние“, като пусне Русия в Цариград и в България, а за себе си да запази Босна и Херцеговина; Русия в началото настоява за ненамеса и заявява, че ще сметне завземането на Босна и Херцеговина за *casus belli*¹; от своя страна, тя иска присъединяването на Крит към Гърция или поне неговата автономия, а тихомълком подкрепя военните приготовления.² Под общия натиск на дипломатията и на събитията, Портата се решава да направи една отстъпка, която ѝ струва най-евтино според върнатата забележка на Пирочанац: да оттегли турските гарнизони от сръбските крепости, за да разсее по този начин готвещата се да избухне буря. Тази отстъпка обаче не попречва на княз Михаил да се готви енергично за по-нататъшна борба. Българските доброволци отново се появяват в Белград; Раковски, който се връща от Одеса в Букурещ и взема участие в организирането на тамошните чети, преминава след това в Сърбия и заедно с Любен Каравелов отново организира български полк в Белград.³

Едновременно с меморандума до Портата българският комитет (вторият!) обнародва също един апел към Европа особено

---

¹ Положение на война (лат.). – Б.сът.

² Ристић, Спољашни одношаји, Глава II., XII. Dossier de la question d'Orient pour 1866–1868 (официално руско издание).

³ Въпросът за политиката на княз Михаил през последната година на неговото князуване не е решен в сръбската историческа литература. Доц. Ристич, който лично получил от Портата като сръбски посланик в Цариград удовлетворителен отговор за исканията на Сърбия по напускането на крепостите, естествено е склонен да преувеличава значението на направените му отстъпки и твърди, че военното начинание на княз Михаил било отложено за неопределено време през живота на княза (през това време той бил министър-председател, а сетне, когато всичките планове на княз Михаил били изоставени – регент). Неговият политически противник напредникът Пирочанац например допуска само временно колебание на княз Михаил в края на 1867 г. – и неговият възглед по-добре съвпада със сведенията, каквито се намират в българската литература. Вж. Пирочанац, „Кнезь Михаил“, стр. 7, и изобщо целият IV–V разделот книгата. От същия автор, „Наша завршна реч“, Београд, 1896. Димитров, „Княжество България“. Т. II, с. 274, след Карапетров, „Сбирка“, с. 279.

към Франция, в който се заявява, че българите по необходимост биха приели руска помощ и че от Европа зависи да не допусне Русия да се възползва от плодовете на въстанието в свой интерес¹.

На 1867 обаче не бе съдено да се превърне в годината на българското освобождение. Периодът на усложненията на европейската дипломация клонеше към края си и същевременно отслабваше интересът на Европа към Източния въпрос. Княз Михаил, тръгнал през лятото на същата година да обикаля Европа с цел да проучи отношението на държавите към предприетата от него борба, се върна, както стана ясно, напълно неудовлетворен от резултата. Срещата с Андраши² през есента довършва впечатлението му и когато се завръща у дома си, сменя борбения си министър Гарашанин с по-изтънчения и предпазлив Йован Ристич. Русия остава недоволна от тази промяна и от спирането на военните приготовления³; още по-недоволни са българските доброволци. Подготвените за въстанието чети вече не могат да бъдат спрени; още през пролетта против волята на сръбските власти те са пуснати да заминат за България със съвета да не вдигат въстание, а само да го подготвят. Безспорно тази промяна на ролята с нищо не е в състояние да промени действията им. Останали без всякаква външна подкрепа и твърде малобройни, те лесно са разпръснати от турците. Както винаги в подобни случаи, разочарованите патриоти започват да се оплакват от измяна; изменници са сърбите. През есента българският легион в Белград е разпуснат; за останалите, върнали се след лятната авантюра доброволци, се основава военно училище, в което те могат да се подготвят, за събитията през следващата пролет, без да пораждат формални затруднения за Сърбия. Нетърпението на тези мними „ученици“ расте с приближаването на зимата; тяхното непокорство и волен живот предизвикват възмущение сред сърбите; въпросът приключва с това, че всички подават оставка при първите строги дисциплинарни наказания. Обаче, ако княз Михаил бе престанал да се колебае и сериозно да се готви за война за спечелването на

---

¹ La propagande russe en Orient, Paris, с. 11, 12.

² Дюла Старши, Андраши (1823–1890) – министър-председател на Унгария от 1867 г.

³ Вж. интересния разговор на Шишкин с княз Михаил в Миличевич, М. Ч. „Кнез Михаило у споменима некодашњег свог секретара“, с. 211, 221.

Босна и Херцеговина, във всеки случай това става толкова тайно, че дори не всички негови министри го знаят. Убийството на княза през май 1868 г. слага край на всички надежди. Знамето на „Балканския Пиемонт“ е отнето от ръцете на сърбите завинаги.

Промяната в политиката на Сърбия и първите опити за самостоятелна революционна организация и борба в Дунавския вилает променят чувствително настроението на българските патриоти през 1868 г. Предишната 1867 г. въпреки несполуката много увеличава увереността им; те са направили опит за непосредствен апел към държавите и към Портата; положили са началото на мрежата от революционни кръгове, при това се убеждават, че да се действа самостоятелно пред Европа и да се изказват непосредствено, от свое име, е по-добре, отколкото българите да бъдат смятани за оръдие на панславистката (сиреч руската) агитация. Всички тези обстоятелства дават превес на мненията на „младата революционна партия“ пред „старата“; авторите на „меморандума“ изтикваат на заден план авторите на сръбско-българското „споразумение“.

Фактите и слуховете откъм сръбска страна дават изобилна храна за това настроение на българските радикали. Двукратната подготовка на българските чети през 1862 и 1866 г. и двукратното отказване на Сърбия да им помогне след дипломатическите си успехи – окончателно довеждат радикалите до заключението, че Сърбия изобщо не иска да рискува една война, че народната войска се организира само в името на мирни победи, че като награда за очистиването на крепостите от турците сръбският княз е гарантирал на султана спокойствие от страна на България, че за запазването на този мир неспокойните елементи нарочно биват затворени от сърбите в белградското военно училище, за да ги деморализират и да ги направят негодни за въстание, че султанът обещава на княз Михаил без война да отстъпи Босна и Херцеговина, че само след заемането на тези области княз Михаил ще почне открита война против султана – заради българските земи – „но че тогава ще бъде тежко за България“¹. Много по-реална опасност заплашва българите от страна на

---

¹ Целият този наниз от идеи се развива ту изцяло, то на отделни части в революционния в-к „Народност“, който започва да излиза през 1868 г. Вж. напр. бр. 19, 33, 34 от същата година.

сърбите в Македония – и тези опасности стават обект на нови разкрития в българските вестници. Този път македонският въпрос се изтъква в пълния си обем и вече заплашва да скара завинаги двата славянски народа. В дадения случай причина за тревога дават истински факти. Още през първата половина на шестдесетте години сръбските патриоти си поставят следната национална задача: да възстановят Душановото царство, но тези патриоти са само малка групичка, в началото едва двама-трима души¹; радикалната интелигенция в началото се противопоставя на техните идеи, смята ги за враждебни на племенното братство; правителствените кръгове ги възприемат предпазливо, понеже се страхуват, че тази теория ще скара сърбите с българите. Едва постепенно, чрез проповеди от професорските катедри или чрез писане на патриотични учебници – тезите на патриота-историк и на патриота-етнограф се превръщат в аксиома в съзнанието на следващите поколения.

Без да чакат резултат и като не се ограничават с пропаганда във вестниците („Световид“, „Видовдан“), патриотите пренасят дейността си в самата Македония и енергично се залавят да отварят там училища и да ги снабдяват със сръбски учители и учебници. Към края на шестдесетте години разходите за учители и за учебници вече се поемат от правителството. В току-що пробудената страна новите книги се приемат с добра воля: сърбите във всеки случай са славяни, тоест желани съюзници против основния враг, против който се бори тогава Македония

---

¹ Основни представители на това национално шовинистично течение, към което сръбската интелигенция продължава да се отнася отрицателно или иронично продължително време след възникването му, дори след като доброволно се подчинява отчасти на техните учения, са Панта Сречкович, Михаил Милоевич и Драгашевич. Началното отношение към техните учения личи от по-късните оплаквания на Милоевич във вестника на неговия привърженик Веселинович: „Српство“ от 1888 г., брой 10. „Това е все българско, казва сегашният министър на народното просвещение на селяните от едно село в същинска Стара Сърбия. Милоевич ви е напълнил главите с такива глупости. Ние не искаме да се караме с братята българи.“ Нека припомним, че по това време сръбското Учено дружество издава за своя сметка македонските песни на Веркович като български (1860) и отказва на Милоевич субсидия за пътувания и за издаването на събраните от него материали, които той упорито смята за сръбски (в-к „Српство“, №21, 23).

заедно с България, както и против гръцкото духовенство. По този начин според сведенията, които дава ръководителят на движението Милоевич, през 1865 г. в Македония е отворено едно училище, през 1866 – вече шест, през 1867 – трийсет и две, през 1868 – още десет; от тези 49 училища единайсет получават помощи и учебни пособия още от 1868–1869 г.¹

Няма съмнение, че тази успешна дейност не можеше да остане незабелязана от българските патриоти. Във вестниците започнаха да се появяват кореспонденции по този повод. Ще посоча най-характерната от тях, препечатвана няколко пъти, и която, ако се съди по това, явно е направила силно впечатление. „Братя, чуйте що ще да ви кажем – пише един македонски търговец. – Както всяка, тако и тая година пойдох по търговията си във Виена и не шам защо параходо, наместо да ме заведе в Землин, дето сека година се маях по един ден за друг параход до Виена, ме заведе в Белград... Чим излизох от параходо, се замаях малко около пристанището, защото досега не сум излизал овде, но ето еден непознат човек се приближи при мене и ме запита: „одакле си?“ Я му отговорих како съм българин из Македония. Кога отговорих ово, а мойо непознат приятел ми рече: „Какъв бугарин, тамо не живеят бугари, тамо са сърби – тамо е Стара Сърбия“. – „Не знам – рекох, – може би, но ние се викаме българи.“ – „Не сте вие бугари – бугари не са славени: они са татари и техното име произлиза от Бухария. Но вие сте сърби, затова треба да учите сръбски, па като разорим турската държава, и вие ще имате: княз, топови, пушки, войници и др. т.“. Аз, като видех що ищет този безсрамник, почнах да му одобрявам, дано видим що ще да ми сборит още. И той, като видя да го одобрявам, поразпусна се, и като гледаше на обичайните ми дрехи, мислеше да сум прост и си помисли, кой знай, ето едно оръдие за нашата цел... „Имате ли учител?“ – ме запита. „Имаме – му рекох, – едно момче, но не знае много, а и му нерозумеваме.“ – „А, видите, он е бугарин, а вие не говорите бугарски, а сръбски, затова му не разумевате. Но ние би ви пратили и учи-

---

¹ Вж. в-к „Српство“ от 1888: О бившим школама у Србији под турцима, №8–14. Аз изброих само училищата, отворени в същинска Македония, като оставих настрана Стара Сърбия и Западна България. Да прибавим, че времето за основаването на други 19 училища (освен изброените) не е посочено от Милоевич и може да се отнася също към 60-те години.

тел, и книги, ако го истрате.“ – „И така сме сиромаси, то би добро било“ – му рекох. „Кога ќе си идеш?“ – ме запита. – „Кога се върна из Виена.“ – „Е, тогава ќе се върнеш в Белиград и я ќе те отведем при министъра и... (многоточие в оригинала); то ќе ти дадем два сандъка книги, а после, кат видим що ќе да будет, ќе ви пратим и учител...“ Това, братя, да ми беше казувал някой, не бих вервал; но кога с очите видех и с ушите си чух – смаях се. Още се научавам, какво имало нарочна кампания за това и влачели нашите невинни братя за Белград и им давали без пари книги да пращат за селата си. Ние, сиромаси, едвам що се отърсихме от едни, ето и други се появили, но късно се досетили. Само се иска да бъдем обозрителни кои дохадат помежду ни в това опасно време за нас, за да не ни се ругаят и казват, че сме дебелоглави и само сме знаели да орем и да копаем.¹

Също както при македонския търговец първото чувство на българските радикали при сблъскването със сръбската пропаганда в Македония беше почуда и някаква неувереност в известията, които идваха от Македония. Най-радикалният от тогавашните вестници, „Народност“, като се решава да се изкаже по този въпрос, изпълва първата си статия с уговорки. Нему е „смешно и срамно“ да повдига спор за Македония: смешно, защото още Македония не принадлежи нито на едната, нито на другата страна; а срамно, защото с този въпрос се нарушават взаимните интереси. Но нямало що да се прави; вестникът „е принуден да се изкаже открито“ и трябва да направи това по повод на приятелското обръщение на сръбските радикали към българските. Думата е за разпускането на българския легион в Белград, против което сръбските радикали протестираат официално: „Очаквахме сръбското знаме в ръцете на княз Михаил да покрие целия Балкански полуостров – казват те в своята прокламация. – Но за жалост днес неговите министри само калят знамето на Сърбия.“ И те свалят от себе си отговорността за действията на своето „деспотическо и тиранско правителство“. Според „Народност“ сръбската прокламация е могла поне от любезност да употреби друг израз, например: „в едната ръка сръбското, а в другата – българското знаме“. Сърбите вдигат прекалено голям шум за братство, но братството

---

¹ Напечатано в цариградския в-к „Македония“ от 1869, №14, препечатано във в-к „Дунавска зора“ от 1869 г., №19.

преди всичко е равенство. Идеята за увеличаване на своите земи за сметка на другите народи е реакционна идея, която е отживяла времето си. В състава на България влизат и Македония, и Стара Сърбия с граници по долината на българска Морава. Само при това условие може да се говори за братство. И след това редакцията отпечатва цяла поредица от статии под рубриката: „Братството на сърбите с българите“. Тук се събират факти, които свидетелстват за презрението на сърбите към българския език и народност, цитират се твърдения, че в Македония говорели на сръбски и че пределите на Сърбия се простирали до Плевен, Татар-Пазарджик и Солун, отбелязват се факти от училищната пропаганда, разказва се и се претълкува историята на сръбско-българските отношения в последно време.¹ Общият извод на вестника не е толкова неблагоприятен за сръбско-българския съюз, колкото е общият тон на неговата полемика; но за всеки случай не прилича на някакъв ултиматум, „*clara pacta, boni amici*“. Нека знаят държавниците в Сърбия, че България по никакъв начин не може да сключи със Сърбия друг съюз, освен федерация върху основите на пълното равенство между двете държави.²

Друг представител на свободното българско слово през същата година, „Дунавска зора“, е малко по-умерен от „Народност“. В-к „Народност“ дори го обвинява в принадлежност към „старата“ партия, макар че той самият упорито отхвърля подобно обвинение. На този орган е още по-трудно да се откаже от мисълта за „Югославянско царство“; той започва съществуването си с решителна защита на тази идея, готов е дори да приеме необходимостта от руска помощ, но полека-лека преминава на страната на „младата“ партия. И за него македонският въпрос служи за една от главните подбуди. Полемиката със сърбите тук се води доста предпазливо и сдържано. Вестникът подчертава, че сръбската идея е само мнение на отделни лица, слабо разпространена, а не държавна доктрина като мегали идея на гърците. По едно време в-к „Дунавска зора“ дори тържествува, че е успял да отстрани всички недоразумения между братските народи, но изведнъж тези недоразумения възникват в окончателен вид ка-

---

¹ „Народност“, 1869, №28–32.

² Пак там, №17.

то училищния въпрос в Македония и редакцията е принудена да ги признае за по-сериозни, откогато и да било преди.¹

Единственият публицист, който през тези години остава верен на идеята за балканска федерация и сръбско-български съюз, е Любен Каравелов, когото ние виждаме през 1867 г. в Белград заедно с Раковски да работи за организирането на четите. Раковски наскоро след това умира, а Каравелов е принуден да напусне Белград след убийството на княз Михаил. Заедно със сръбските радикали той е заподозрян, че е участник в това убийство; той и ръководителят на сръбския радикализъм Вл. Йованович са арестувани по-късно от австрийските власти в Нови Сад, заедно лежат няколко месеца в затвора и после са освободени като невинни. Като завързва по този начин трайни връзки с представителите на сръбската „Омладина“, Любен Каравелов се връща в Букурещ като привърженик на съглашението със сърбите. „Старата“ партия на часа се опитва да използва писателските му сили за издаване на свой орган: „Отечество“. Обаче още от самото начало става ясно, че само такава обща идея за съюз със Сърбия не може да послужи като мост за сближаване на представителя на „Млада България“ с „букурещките чорбаджии“.² За протектората на Русия Каравелов се оказва на съвсем друго мнение и също както цялата българска младеж възлага пълната си надежда на самостоятелното революционно движение в самата страна. В края на 1869 г. той започва да издава свой орган: в-к „Свобода“, в който постигането на политическа свобода се обявява (противоположно на привържениците на църковната борба) за национална задача на българите, чийто час вече е настъпил, а като необходимо средство за постигане на тази цел се смята обединението с другите балкански държави – и преди всичко със сърбите.³ Смешно е да се спори и да се дели това,

---

¹ В-к „Дунавска Зора“, 1868, №9, 29, 31, 33, 34, 48; 1869, №14, 20, 26.

² Вж. писмото на Л. Каравелов във в-к „Дунавска зора“, 1869, №39, и забележката на редакцията в №33. Вж. също полемиката против седемте собственици на „Отечество“ във в-к „Свобода“, 1870, №28.

³ Според сръбски сведения Л. Каравелов получава от Сърбия всичко необходимо за своето издание, а също и готова печатница. Г. Ристич „Дипломатска историја Србије за време српских ратова 1875–1878 г.“ Т. I, 1896, с. 167. Същият автор съобщава, че през 1870 г. сръбският емисар специално пътувал до Букурещ, за да помирява младата българска партия със старата.

което още не ни принадлежи, заявява новият орган в един от първите си броеве; смешно е да се определят граници и да се определя бъдещата форма на управление, когато ние сме още роби. Първата работа на българите трябвало да бъде общото освобождение, а след това народът сам щял да реши своята съдба... Ето защо за християните на Балканския полуостров било нужно обединение, обединение и обединение, а когато бъдат свободни, тогава всеки щял да получи това, което принадлежи всекому. Каравелов еднакво е и против „дуализма“ с Турция, и против подчиняването под протектората на Австрия или Русия, защото „Нито турското правителство ще се съгласи да удовлетвори българските искания, нито българският народ ще пожелае да сключи някакви договори със султана и с неговото правителство.“ Тук Каравелов загатва за известния ни меморандум. В същото време той отговаря на поляците Чайковски и Ланцевич: не бивало да плашат българите с Русия. Българите нямали нищо друго общо с русите освен братско съчувствие, каквото имат и с поляците, понеже всички са славяни. Българите искали да бъдат свободни от всички и не желали да бъдат нито руси, нито поляци. Като отговаря на сърбите, които пишат във в-к „Србија“, че щастието щяло да се усмихне на българите само тогава, когато се обединели с родните си братя, Каравелов заявява, че българите никога не са били фанатици и че ни един българин не ще отблъсне ръката, която му бъде подадена искрено и нелицемерно. Всички тези отговори в основата си са проникнати от една мисъл, към която вестникът постоянно се връща: ако българите искат свобода и независимост, трябва да разчитат само на своите сили и да не се надяват на никого, защото само това, което постигнат сами, ще стане тяхно достойние, което никой не ще може да им отнеме... Единствените народности, които могат да им предоставят материална и морална помощ, са сърбите и власите... Интересите, стремежите, желанията и надеждите на тези народности са еднакви... Затова трябва да си подадат братска ръка едни на други и да се заловят за освобождаването си от азиатско и от германско робство, а когато постигнат своите желания, тогава народите сами да решат съдбата си. Като поставя въпроса по този начин, Любен Каравелов излиза с твърдата увереност, че народът има пълно право на самоопределение и не може да не се възползва от него. У него няма дори сянка от съмнение, че Македония ще се възползва от свободата за решаване на своята съдба.